

THOMAS AQUINAS ÖZELİNDE ORTAÇAĞ FELSEFESİNİN ÇERÇEVESİ VE MİRASI

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”

Tezinin “*Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası*” Bölümüdür.

emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

1.3. Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası

Thomas Aquinas (1224-1274) Hıristiyan Ortaçağ felsefesinin ünlü Skolastik düşünürüdür. Aristoteles felsefesini benimseyen ve insan aklının erişebileceği en muazzam yapı olarak değerlendiren Thomas, söz konusu rasyonel felsefeyi Hıristiyan inancıyla uzlaştırmaya çalışmıştır (Patristik düşünce). O, felsefe tarihinde kazandığı büyük ünü Hıristiyanlık ile Aristotelesçilik arasında yapmış olduğu senteze borçludur. Thomas'ın söz konusu sentezi, akıl ile iman arasındaki ona göre, ideal ilişkiyi ifade eder.¹ IX. yüzyıldan sonra Ortaçağ düşüncesine üniversitelerde kabul ettiği skolastik düşüncenin ve Aristoteles'in yeniden doğuşuna bağlı düşünce biçiminin hâkim olduğu söylenir.² Thomas üzerinden döneme hâkim olan siyasal düşünceleri inceleyerek O'nun kendinden sonraki dönemlere etkisine ve toplum, yasa, yönetim biçimleri, meşru iktidar, mülkiyet gibi kavramlara Thomas'ın yüklediği anlamlara bakalım. Thomas'a göre yasa: *"Yasa bir davranış kuralı ya da ölçüsüdür, bir şeyin yapılmasını emreder ya da yasaklar, yasa kişilerin tutum ve davranışlarıyla ilgili yükümlülükler getirir."* Thomas akla vurgu yaparak şöyle devam ediyor: *"İnsanın tutum ve davranışlarının kuralı ve ölçüsü ise akıldan başka bir şey değildir, çünkü akıl kişinin amacına ulaşabilmesi için yapması gereken ile kaçınması gerekeni gösterir. Böylece yasa aklın bir emri, kuralı olur."* Thomas yasayı, *"toplumu yönetme görevini üstlenmiş olan yöneticinin, ortak yararı sağlamak amacıyla koyduğu ve yayınladığı aklın emri"* olarak tanımlıyor.³

Thomas'a göre üç çeşit yasa vardır: Ölümsüz yasa, doğal yasa ve pozitif yasa. İnanç evrenin Tanrı tarafından yönetildiğini ve dolayısıyla evrenin Tanrısal akıl tarafından yönetildiğini de kabul etmektir; işte bu Tanrısal aklın kuralları ölümsüz yasayı oluşturur. Thomas'a göre, bir kimse ya yasanın yaratıcısıdır ya da yasanın nesnesidir, bir kuralı ya da ölçüyü benimseyen kişinin kendisi de o kural ya da ölçüye katılmış olur. İlahi güce tabi olan her şey ölümsüz yasaya katılmış olur ve tüm yaratılmışlar mecburi olarak ölümsüz yasaya tabidirler. Yukarıdan aşağıya doğru ikinci olarak doğal yasa yer alır. Thomas, akıl sahibi insanın ise, diğer yaratılmışlardan farklı olarak bilinçli bir şekilde ölümsüz yasaya katıldıklarını söyler ve akıl sahibi insanın ölümsüz yasaya bu şekilde katılmasının doğal yasayı oluşturduğunu belirtir. Akıl sahibi herkesin iyiyi kötüden ayırabileceğini ve bunu yapabiliyor olmasını insanın akıl yoluyla ilahi akıldan payını aldığını ve doğal yasaya sahip olduğunu gösterdiğini söyler. Doğal yasanın temel kuralının *"iyilik yap, kötülükten kaçın"* ilkesi olduğunun altını çizer.

¹ Cevizci, a.g.e., s.38.

² Göze, a.g.e., s.89.

³ Göze, a.g.e., s.90.

Sonuncu sırada insanın yapmış olduğu pozitif yasalar yer alır. Pozitif yasalara olan gereksinimi Thomas şöyle bildirir: "*İnsanda doğal olarak bilgeliğe eğilim vardır, ancak bilgeliğe erişebilmesi için sıkı bir disiplin gereklidir, ne var ki kendi kendine böyle bir disiplin kuracak kişi pek azdır. Çünkü bilgelik ve erdemin amacı, her şeyden önce insanı ve özellikle gençleri, doğal olarak ilgi duydukları yasak zevklerden uzaklaştırmaktır. Böyle olunca, insanları bilgeliğe, erdeme götürecek disiplinin dışarıdan kurulması gerekir.*" Bazı insanların Tanrı vergisi erdeme yatkın olduklarını fakat bazılarının ise kötülüğe yatkınlığından bahseder ve bunlara verilecek olan nasihatın da kâr etmeyeceğini söyler. Bu insanlara karşı baskı ve korku altında disiplin verilmesi gerektiğini ve daha sonra bu alışkanlıklarını devam ettireceklerini düşünür. İşte cezalandırma korkusu altında gerçekleştirilen disiplin ve düzen pozitif yasaların kurduğu disiplin ve düzendir. Bu yasaların her şeyden önce amacının, temel ilke olarak adaleti ve ortak iyiliği gerçekleştirmek olması gerektiğini vurgular.⁴

Thomas, insanı sosyal ve siyasal bir varlık olarak değerlendirir. Bunun içinde siyasal bir toplumun varlığının zorunlu olduğunu yani devletin doğal bir kuruluş, insanın sosyal eğiliminin ve ihtiyaçlarının bir sonucu olduğunu söyler. Dolayısıyla toplumun amaçlarını gerçekleştirecek bir iktidarında varlığını zorunlu görür. İktidarı kullananlar ile yasalar arasında sıkı bir ilişki olması gerektiğini, iktidar yasaya zorlayıcı gücü sağlarken, yasanın da iktidara meşruiyetini kazandırdığını ve iktidarı kaba kuvvet gösterisi olmaktan kurtardığını belirtir. Ona göre, bütün iktidarların kaynağı Tanrı'dır. Ancak kaynağı Tanrı'dan olan siyasal iktidarı yeryüzünde kullanacak olanların belirleyeceğini yani yeryüzünde siyasal iktidar insandan kaynaklanır demektir. Thomas'ın yönetim biçimleri ise Aristoteles'te görüldüğü gibi, monarşi, aristokrasi ve *politeia*'dır. Ortak yarar yerine kendi çıkarlarını gözetken yöneticiler yüzünden bu yönetimler zorba yönetimlere dönüşerek oligarşi ve demokrasi biçimlerini alırlar. Monarşinin evrendeki birlik düşüncesine uygunluğundan dolayı en iyi yönetim olduğunu fakat amacından saptığı zaman en kötüsü olacağını söyler. Meşru iktidar konusunda ise Thomas, yöneticiler zor ve şiddet kullanarak emretme gücünü ele geçirmişlerse, iktidarın meşru ve haklı sayılamayacağını; toplum yararına ters düşüne davranışlara yönelirlerse, iktidarlarının meşruiyetini kaybedeceğini söyler. Ortak iyilik ve adalet ilkelerine büyük önem veren Thomas konuya tek taraflı bakmamaktadır ve toplumun ancak ortak yarara ve adalet ilkelerine bağlı kaldığı sürece yöneticilerini seçme hakkına sahip olacaklarını, eğer toplum iktidarı yetenekli kişilere veremeyecek derecede bozulmuşsa, bu yetkinin toplumun elinden alınması gerektiğini vurgular. Mülkiyet ile ilgili Thomas Kilise büyüklerinin ve Aristoteles'in görüşlerinden

⁴ Göze, a.g.e., s.91.

esinlenmiştir. Mülkiyet hakkının tanınması, insanın yeryüzündeki amacını gerçekleştirebilmesi için zorunludur. Thomas, özel mülkiyet lehine Aristo'nun nedenlerini ileri sürer.⁵

Thomas Aquinas varlıktan, mantıktan, siyasetten sanata kadar çok geniş yelpazede görüşler öne sürmüştür. Tümmeller tartışması konusunda çok esnek ve geniş bir yaklaşım ortaya koymuştur. İlimli düşünceye sahip olarak hiçbir görüşü feda etmemesi, olup bitenlere çok yönlü bakması onun temel özellikleridir. Thomas, tanrıbilimsel bilginin hazırlanmasında aklın payını çok geniş tutmakla birlikte aklın vermediklerini de ondan istememiştir. Bu onun *çifte hakikat*⁶ anlayışına doğru yönelişinin belirgin bir tutumudur. Thomas'a Ortaçağ felsefesinin doruğu gözüyle bakılabilir.⁷ Bu sebeple onun düşünceleri kendi dönemi için önemli ve sonraki dönemler içinse etkili olmuştur. Pozitif yasaların yönetenler tarafından yapılabileceği gibi doğrudan toplum tarafından da yapılabileceğini söylemesi, toplumda kötü yasalarında yapılabildiğine dikkat çekmesi, iktidar-yasa ve meşruiyet ilişkisi için söyledikleri ve hukukla bağlı iktidar anlayışına yer vermesi düşünürün yaşadığı dönem için olduğu kadar sonraki dönemler için de önemli ilkelerdir. Meşru-iktidar ve gayri-meşru iktidar kriterlerini belirtmesi sonraki dönemlerde üzerinde durulan konular olmuştur. Vicdani red ve pasif direniş konularını şartlı da olsa öngörmesi onu Ortaçağ düşünce sisteminden uzaklaştırarak ileriki dönemlere taşınmasını sağlamıştır.⁸

⁵ Göze, *a.g.e.*, s.93-96,97-98.

⁶ Hakikatin sadece tanrısal olanla özdeşleştirilememesi, aklın doğrularının da ön plana çıkmaya başlamasına “çifte hakikat” denilmektedir.

⁷ Çotuksöken, *a.g.s.*, s.191.

⁸ Göze, *a.g.e.*, s.99.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöge-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropozomik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.